

SE SOVĚTSKÝM SVAZEM NA VĚČNÉ ČASY? PROMĚNY VNÍMÁNÍ SSSR V ČESKOSLOVENSKU V PRŮBĚHU „KRÁTKÉHO“ DVACÁTÉHO STOLETÍ¹

JAN LOMÍČEK

Abstract: Paper summarizes some aspects of Russian and subsequently Soviet public image reception in Czechoslovakia in the years 1917–1989. During the interwar period either true or formal idolizing admiration was prevailing namely in case of Soviet sympathizers, later supported by state propaganda in the 1950s. Following to a certain extent critical revision in 1960s dichotomy of Soviet public image emerged. On the one hand there was a formal state image, which made efforts to revive propagandistic narrative of 1950s. On the other hand in informal circles negative image of USSR was created, based on personal negative experiences with Soviet regime and partially based either on interwar anti-Soviet Czechoslovak propaganda or on the contemporary foreign public relations constructs.

Key words: Czechoslovakia – USSR – Czechoslovak-Soviet relations – pro-Soviet sympathizers – pro-Soviet interest groups – Soviet propaganda – 20th century

Úvod

Je nepochybné, že vztahy Československa a Sovětského svazu měly po celou dobu existence obou státních celků nemalý vliv na vývoj dění ve středoevropském prostoru. Tato skutečnost nabyla na významu zejména v období po druhé světové válce, kdy se naše země postupně včlenila do nejzápadnější linie zemí komunistického bloku, a tím i do sféry sovětského vlivu. Způsob utváření obrazu Sovětského svazu tak, jak byl vnímán veřejností v Československu v období mezi oběma světovými válkami, je jedním z klíčů k pochopení poválečného příklonu té samé veřejnosti k levicovým idejím, které Sovětský svaz alespoň navenek reprezentoval. V tomto procesu sehrála nemalou roli sovětská propaganda, která konstruovala částečně nereálný obraz sovětské země v zahraničí nejen vlastními prostředky, ale pokoušela se i o legitimizaci tohoto obrazu úsilím o pozitivní svědectví ze strany cizích státních příslušníků, kteří sovětské Rusko navštívili. V poválečném období pak v procesu formálního utváření pozitivního vnímání SSSR přispívaly struktury, které již vycházely zcela ze sovětských propagandistických institucí.

Československo a Sovětský svaz mezi světovými válkami

Vnímání „Země sovětů“ ze strany jednotlivců i celé společnosti bylo v období mezi světovými válkami přinejmenším rozporuplné. Rozhodně se nedají názory na sovětský režim a jeho působení na zemi zaškatulkovat takovým způsobem, jak to o několik desítek let později vykonala

prorežimní historiografie.² Obraz sovětského Ruska, později SSSR³, prošel ve dvacátých a třicátých letech poměrně dynamickým vývojem, který byl spojen s radikálními změnami v samotném Sovětském svazu, dále pak snahou najít ze strany nejen československé politiky, ale i veřejnosti určitý *modus vivendi* se sovětským režimem. Zčásti je třeba změny vnímání připsat i sympatiím s prezentovaným vývojem v SSSR a růstem podpory levice v souvislosti se světovou hospodářskou krizí a v předvečer další světové války.

Pohled na Rusko nebyl samozřejmě ani po celé předchozí 19. století jednoznačný. Vedle negativního vnímání celkové zaostalosti země a jiných nedostatků carského režimu existovaly i pozitivní ohlasy, týkající se zejména kultury a vzájemných styků mezi intelektuálními elitami obou zemí. Kladný obraz vznikl nejprve díky panslovanským tendencím, později na přelomu století nahrazených víceméně podobně utopickými idejemi novoslovanství či panrusismu.⁴ Po dvou revolučních zvratech v roce 1917 však starý režim v Rusku zanikl a na jeho místo po krátkém mezidobí nastoupila diktatura proletariátu. Spolu s touto změnou se začal vytvářet obraz nové skutečnosti, „nového sovětského Ruska“.

Oficiální vztahy mezi oběma státy procházely v období mezi světovými válkami vývojem, který rozhodně nelze označit za plynulý. Svou roli sehrála jak angažovanost československých legií v bojích během občanské války, tak i pokusy o export bolševické revoluce do střední Evropy v roce 1919. Sovětské Rusko se však neocitlo po nástupu bolševiků v naprosté izolaci. Na jedné straně zde byl výrazný zájem

¹ Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního muzea (DKRVO 2015/29, 00023272).

² V dobově zatížených pracích k tématu je patrné prosté dělení názorů na správný a špatný přístup k sovětskému Rusku, kromě extrémů se s jiným postojem nesetkáváme. Srov. např. J. Sedláček, J. Vávra, *Pro zemi milovanou*. Praha 1960 či dříve V. Král, *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha 1953. K tomuto přístupu viz V. Olivová, *Manipulace s dějinami první republiky*. Praha, 1999, s. 12–16.

³ Od 30. 12. 1922.

⁴ Srov. R. Vlček, *Ruský panslavismus, realita a fikce*. Praha 2002, dále např. V. Doubek, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha 2004.

československé levice o politické dění v sovětském Rusku, na straně druhé též snahy o pomoc válkou zasažené zemi. Ve dvacátých letech, téměř okamžitě po skončení občanské války a s ní spojených cizích intervencí, organizovalo Československo a další evropské země v součinnosti s Mezinárodním červeným křížem humanitární pomoc ke zmírnění hladomoru, který v Rusku vypukl v letech 1921–1922.⁵

V té době se také jednotlivé státy snažily o navázání hospodářské spolupráce s bolševickým režimem, Československo nevyjímaje. Následovala jednání v italském Janově v roce 1922. Konference sice kromě německo-sovětských smluv uzavřených v Rappalu nepřinesla žádné významné výsledky, ale obě strany prokázaly alespoň ochotu vést vzájemné rozhovory. Výsledkem této snahy byla prozatímní smlouva o československo-sovětských vztazích, která znamenala uznání bolševického režimu *de facto*.⁶

Další vývoj v navazování diplomatických styků ovlivnila celá řada událostí, jako například smrt V. I. Lenina a následné boje o moc ve vedení RKS(b), respektive VKS(b)⁷ ve dvacátých letech. Nemalý vliv měla také politika Kominterny, která se v Československu projevovala zejména skrze KSČ, nebo později počátky politických procesů v SSSR. Nicméně rostoucí pocit ohrožení Československa vedl ke snaze zlepšit vztahy i se Sovětským svazem jako s vojensky i ekonomicky strategickým partnerem. V roce 1934 uznalo Československo SSSR *de iure*. Sovětský svaz vstoupil téhož roku do Společnosti národů. O rok později, v květnu 1935, byla uzavřena smlouva o vzájemné pomoci, neútočení a spolupráci, která navazovala na smlouvy uzavřené s Francií.⁸

Vedle mezinárodní politiky ovlivňovala utváření obrazu sovětského SSSR v meziválečném Československu celá řada dalších přímo i nepřímo působících vnitřních i vnějších faktorů. K těm vnějším patřily zejména snahy sovětské propagandy o vytvoření pozitivně vnímaného obrazu, k vnitřním faktorům patřila činnost různých názorových skupin zabývajících se sovětským Ruskem a jejich snaha ovlivnit diskuzi okolo tématu. Mezi tyto skupiny patřila zejména početná ruská emigrace, veteráni československých legií a vedle KSČ i spolky a sdružení orientované svým zaměřením na Sovětský svaz.

Po nástupu bolševiků k moci a následné občanské válce se i u nás nacházela početná skupina ruských emigrantů. Částečně se jednalo o příslušníky inteligence, mezi nimi též některé tehdejší vědecké špičky, a ostatní elity, ať již vojenské nebo civilní. Politické elity u nás vesměs nezakotvily a

pokračovaly ve své cestě dále na západ, kde se jednalo o případném zapojení velmocí do tehdy probíhající občanské války, později také o jejich vztahu k sovětskému Rusku, jeho bojkotu nebo uznání.⁹ I na našem území však došlo k jistým pokusům o zformování vojenských jednotek tvořených emigranty, které by se zapojily do občanské války na vlastní pěst nebo se účastnily případné intervence proti bolševickému režimu na straně západních mocností. Zůstalo však jen u pokusů.¹⁰

Ruská emigrace k nám přicházela v několika vlnách, názorově byla velmi roztržštěná, její pohled na bývalou vlast tudíž také nebyl jednoznačný. Českou veřejností mohl být tento pohled do jisté míry považován za neobjektivní právě z hlediska nezáviděníhodné situace, ve které se jeho nositelé ocitli. V Praze se sešla poměrně početná komunita ruských i ukrajinských emigrantů, začaly se vytvářet politické či kulturní kluby a spolky, objevovala se ruský psaná periodika. Později vznikly i četné vzdělávací instituce, jako například Ruská právnická fakulta, Ruská obchodní akademie aj. Působily zde osobnosti jako historik a bývalý vůdce ruských kadetů Pavel Miljukov, esejí Viktor Černov a proslulá „babička ruské revoluce“ Jekatěrina Breško-Breškovskaja, dále pak historik Alexandr Kizevetter, jeho žák Georgij Vernadskij, profesor moskevské univerzity zoolog Michail Novikov, který se v Praze stal rektorem Ruské lidové univerzity, literární teoretik Alfred Bem, básnička Marina Cvetajevová a mnozí další. Praha tak byla svého času nazývána „ruským Oxfordem“.¹¹

Činnost ruských emigrantů se odehrávala s podporou vládních kruhů, a to jak materiální, tak morální. Finanční příspěvky na ruskou emigraci v rámci tzv. *Ruské pomocné akce* byly však postupem času značně redukovány.¹² Masarykova snaha o vytvoření demokratického Ruska přetrvávala, i když postupem času byly plány na změnu režimu SSSR čím dál tím méně realistické. Na rozdíl od Karla Kramáře nebyl T. G. Masaryk zastáncem přímé intervence vůči sovětskému Rusku.¹³ Názorově nejbližší mu z ruské emigrace byli esejí. V pozdějších dobách byly Masarykovy snahy komplikovány jak výstupy české levice vůči „protisovětské politice“ Hradu a proti financování ruské a ukrajinské emigrace, tak i uznáním SSSR *de iure* ze strany světových mocností (Německo – v roce 1922, Francie – v říjnu 1924, Anglie a Itálie – v únoru 1924).

Vedle přímého působení názorů ruské a ukrajinské emigrace měly značný vliv na veřejné mínění i bezprostřední dojmy našich vojáků, kteří se během roku 1920 vraceli do

⁵ Ke vztahům ve 20. letech např. komentář V. Olivová, *Politika Československa v ruské krizi roku 1921 a 1922*. In T. G. Masaryk, E. Beneš, *Otevřít Rusko Evropě – dvě stati k ruské otázce v roce 1922*, Praha 1992, s. 37–44, dále např. R. Břach, *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*. Praha – Litomyšl 1996 a přísl. pasáže v Z. Kárník, *České země v éře První republiky 1918–1938*, Praha 2000, 2002, 2003, k mezinárodní pomoci nejen v rámci Nansenovy nadace viz D. Brandes, *Die Wolga Republik, Eigenstaatlichkeit oder nationales Gouvernement?* In H. Rothe, (ed.) *Deutsche in Russland*, Köln–Weimar–Wien 1996, s. 114–117.

⁶ V. Olivová, *Politika Československa...*, s. 56–59, V. Olivová, *Dějiny První republiky*, Praha, 2000, s. 123–126, Z. Kárník, *České země...*, díl I, s. 356–258.

⁷ Ruská komunistická strana (bolševiků) od r. 1918, od r. 1925 pak Všesvazová komunistická strana (bolševiků).

⁸ V. Olivová, *Dějiny První republiky...*, s. 184–189, Z. Kárník, *České země v éře...*, díl II., s. 359–368, 473–478.

⁹ Svou roli též sehrála určitá regionálnost Prahy ve srovnání s dalšími centry ruské emigrace, jako byly Berlín, Paříž či New York. Viz O. Fíges, *Natašin tanec*. Praha 2004, s. 444–490.

¹⁰ K pokusům o vytvoření vojenských útvarů z ruských emigrantů srov. I. Savický, *Osudová setkání*, Praha 1999, s. 135–138. Pohled „poúnorové“ historiografie nabízí např. práce J. Sedláček, J. Vávra, *Pro zemi milovanou*, Praha 1960.

¹¹ I. Savický, *Osudová setkání*, Praha 1999, str. 180–224. K situaci ruské emigrace např. S. Tejchmanová, *Rusko v Československu*, Jinočany 1993.

¹² V roce 1924 činil příspěvek v rámci Ruské pomocné akce 100 milionů korun, o deset let později již jen 3 miliony. Srov. S. Tejchmanová, *Rusko v Československu*, Jinočany 1993, s. 36–37.

¹³ Srov. T. G. Masaryk, E. Beneš, *Otevřít Rusko Evropě – dvě stati o ruské otázce v roce 1922*, Praha 1992 nebo T. G. Masaryk, *Světová revoluce*, Praha 1938.

Československa po ukončení svého působení v československých legiích v Rusku. Legie měly osobní zkušenosti s oběma stranami konfliktu, jak s Rudou armádou a bolševickými vyjednávači, tak s jejich „bílymi“ odpůrci. Negativní obraz sovětské moci nebyl rozhodně jednoznačný. Mnozí příslušníci československého vojska na Rusi s bolševickou ideologií sympatizovali a vstoupili do řad Rudé armády, popřípadě se angažovali jiným způsobem.¹⁴ Čeští legionáři vytvořili po svém návratu z Ruska poměrně silnou vlivovou skupinu a československá veřejnost jejich názory snadno přejímala, ať už byla jejich názorová orientace jakákoliv. Početná byla ostatně také literatura, která se zabývala působením československých legií v bojích podél transsibiřské magistrály,¹⁵ ať už se jedná o beletrii,¹⁶ memoárovou či jinou literaturu.¹⁷

Rozvíjením vztahů se sovětským Ruskem se ve sledovaném období v Československu zabývala celá řada nejrůznějších občanských sdružení, spolků a institucí. Některé byly nadstranické, nebo tak na veřejnosti alespoň vystupovaly, část z nich měla silné politické vazby, zejména na levou, respektive ultralevou stranu politického spektra.

Mezi první organizace patřily Klub přátel sovětového Ruska, který působil v rámci pedagogického sboru Dělnické akademie, a Česko-ruská jednota snažící se o „nepředpojaté poznání Ruska“. Jiří Křesťan ve své studii udává, že aktivita Česko-ruské jednoty v průběhu dvacátých let slábla zejména díky tomu, že činnost spolku ovlivňovala členská základna z členů národně demokratické strany a také příslušníci ruské emigrace, kteří tehdy začali do spolku vstupovat.¹⁸ Vedle toho vznikaly zejména na počátku dvacátých let organizace, které se zabývaly humanitární pomocí obyvatelstvu na území Ruska. Bylo to například Ústředí československé dobrovolné pomoci hladovějícím v Rusku a na Ukrajině, Dělnický pomocný výbor pro proletářské Rusko, Československý ústřední pracovní sbor pro hospodářskou pomoc Rusku¹⁹ a další.

Kromě těchto organizací zaměřených na pomoc tamnímu obyvatelstvu se do dějin československo-sovětských vztahů v meziválečném období výrazněji zapsaly zejména dvě skupiny. Byla to Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s novým Ruskem, později přejmenovaná na Společnost pro hospodářské a kulturní styky se SSSR (SHKS), a Svaz přátel SSSR (SP SSSR).

Společnost pro hospodářské a kulturní styky se SSSR byla založena v listopadu 1924, ustavující schůze se konala v lednu následujícího roku. Předsedou společnosti byl zvolen univerzitní profesor Zdeněk Nejedlý.²⁰ Společnost fungovala jako nadstranické sdružení, na rozdíl od SP SSSR, který byl víceméně satelitní organizací KSČ, ačkoliv tak na veřejnosti zprvu nevystupoval. To však neznamená, že by činnost obou seskupení byla striktně oddělena, zvláště když se díky předmětu jejich zájmu jejich cíle mnohdy shodovaly.

SHKS vyvíjela nejrůznější druhy aktivit. Vedle publikační a přednáškové činnosti, která propagovala sovětskou vědu, kulturu a hospodářství, byly touto společností pořádány i poznávací zájezdy do Sovětského svazu, dále byly organizovány delegace, často v rámci výročí významných událostí v SSSR, jako byla v první řadě „Říjnová revoluce“. Tak i první studijní výprava, která se do Sovětského svazu vydala v roce 1925, se měla zprvu zúčastnit oslav 200. výročí založení Akademie nauk v Leningradě, ale její odjezd zdržely technické překážky.²¹ Akce k různým výročím Sovětského svazu byly ostatně pořádány i v samotném Československu.

K přerušení činnosti SHKS došlo v letech 1930–1931. Po jejím obnovení začíná společnost v květnu roku 1931 vydávat časopis *Země sovětů*, další periodikum, revue *Praha–Moskva*, vycházelo v letech 1936–1939. Odpovědným redaktorem byl ze začátku Karel Teige, ale po sporech se Zdeňkem Nejedlým v otázkách týkajících se politických procesů se Zinověvem, Kameněvem a dalšími se funkce vzdal.²² Výrazným edičním počinem ze strany Společnosti bylo vydání řady *SSSR – monografie* ve druhé polovině třicátých let. Jednalo se o soubor studií (viz dále) zabývajících se jednotlivými aspekty Sovětského svazu, který poskytoval čtenářům všeobecný přehled o daném tématu.²³

Po obnovení své činnosti se SHKS opět zapojila do kulturních a společenských akcí na podporu SSSR. Došlo k rozšíření aktivit SHKS a navázání kontaktů například s Edvardem Benešem, politiky a novináři z okruhu Hradu.²⁴ Na rok 1935 připravovala Společnost pro hospodářské a kulturní styky velkolepou akci, kterou měl být Týden československo-sovětského přátelství. Ten se sice nakonec uskutečnil, ale o půl roku později, pouze regionálně a pod patronací organizace jiné, tedy SP SSSR. V roce 1937 vydala SHKS

¹⁴ K problematice legií a jejich působení v Rusku z dobových prací za všechny J. Kratochvíl, *Cesta revoluce*, Praha 1928, J. Papoušek, *Rusko a československé legie v letech 1914–1918*, Praha 1932, nověji např. R. Sak, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku /1914–1920/*, Jinočany 1996 nebo I. Savický, *Osudová setkání, Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1918–1938*, Praha 1999.

¹⁵ Srov. J. Lehár, a kol. *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha 1998, s. 560–562.

¹⁶ František Langer, Josef Kopta, Rudolf Medek, Jaroslav Kratochvíl aj.

¹⁷ Za všechny J. Papoušek, *Rusko a československé legie v letech 1914–1918*, Praha 1932, nebo četné práce novináře Václava Chába. Tendenční zpracování legionářské literatury viz. J. Vávra, *Říjnová revoluce a občanská válka v legionářských pamětech a publicistice 1919–1936*. In J. Strnadel a kol. *Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků*, díl 3, Praha 1976.

¹⁸ Jejimi členy byly například Otokar Fischer, Jan Slavík, Emanuel Rádl a její vytvoření podpořila i řada dalších osobností společenského života jako Leoš Janáček, Viktor Dyk, Alois Jirásek, Josef Svatopluk Machar, Jaroslav Kvapil a další. – J. Křesťan, *KSČ, Společnost pro hospodářské a kulturní styky se SSSR a obraz Sovětského svazu v prostředí české levicové inteligence (1925–1939)*. In Z. Kárník, M. Kopeček, (eds.) *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. II., Praha, 2004, str. 88.

¹⁹ Tamtéž, s. 86–87.

²⁰ Tamtéž, s. 88–89 – Mezi signatáři ustavujícího provolání k československé veřejnosti byly takové osobnosti jako například F. X. Šalda, Slavoboj Tusar, Josef Hora, František Langer, Jaroslav Seifert, Antal Stašek, Fráňa Šrámek, Emanuel Rádl, Karel Teige, Marie Majerová, S. K. Neumann, Ivan Olbracht, Jiří Weil, Bohumil Mathesius, Theodor Bartošek, Václav Kaplický, Jaroslav Kratochvíl a další.

²¹ Viz. B. Mathesius a kol. *SSSR, úvahy, kritiky, poznámky*, Praha 1926, s. 348 a násl.

²² J. Křesťan, *KSČ, Společnost pro hospodářské a kulturní styky se SSSR*..., str. 105.

²³ Monografie byly později zařazeny do sborníků *Sovětský svaz – hospodářství* (1935), *Sovětský svaz – umění* (1935–1936), *Sovětský svaz – organizace práce* (1936) a *Sovětský svaz – šestina světa* (1938), editory byli Zdeněk Nejedlý, Vladimír Procházka a Bohumír Šmeral.

²⁴ J. Křesťan, *KSČ, Společnost*..., str. 97 – SHKS se „po roce 1934 stala místem neoficiálních kontaktů mezi lidmi blízkými Edvardu Benešovi a sovětským vyslanectvím, jež podněty předávalo do Moskvy... Zdá se, že to byl především Hubert Ripka, neoficiální důvěrník Edvarda Beneše a Kamila Krofky, kdo našel v SHKS prostor pro svou tichou a skrytou diplomatickou aktivitu.“

sborník projevů *Československo Sovětskému svazu k 20. výročí*, kam přispěla na žádost členů SHKS celá řada politiků, vysokoškolských pedagogů, spisovatelů a dalších osobností československého veřejného života.²⁵ Činnost SHKS byla zastavena 16. března 1939. Jak dokazuje Jiří Křesťan: „SHKS se snažila udržet si po celou dobu své existence charakter nadstranické organizace, jejíž politické spektrum se dokonce do roku 1936 rozšiřovalo.“²⁶ Popírá i možnost financování organizace ze strany Sovětského svazu.²⁷ Archiv SHKS se však nedomáhal, a tak by možným zdrojem informací mohly být jen archivy Ruské federace.

Mnohé z předchozího se o druhé organizaci říci nedá. O vytvoření Svazu přátel SSSR se jednalo v KSČ již delší dobu, od prvního Mezinárodního kongresu přátel SSSR v roce 1927 v Moskvě, který byl uspořádán k 10. výročí říjnového bolševického převzetí moci. Další kongres se konal v únoru roku 1930 v Essenu a v dubnu téhož roku došlo k ustavující schůzi Svazu. V květnu pak odjela do SSSR první dělnická delegace pod patronací SP SSSR, ve které se mezi jinými nacházel i Julius Fučík. Skupina cestovala přes Berlín, Fučík s kolegy nejprve pěšky přes československou státní hranici, protože jim státní orgány odmítly vydat pasy. Po návratu této delegace se její členové věnovali propagaci po republice, agitačním schůzím a publikační činnosti. Julius Fučík své postřehy ze SSSR shrnul ve známé sbírce reportáží *V zemi, kde zítra již znamená včera*, která vyšla v následujícím roce. Činnost SP SSSR byla pak na nějaký čas s platností od listopadu 1930 přerušena z důvodu, že Svaz „nedostál zákonným podmínkám o právu spolčovacím“. Po protestech byla jeho činnost povolena v dubnu následujícího roku.²⁸ V lednu 1932 přebíral řízení svazu fakticky Bohumír Šmeral, což znamenalo ještě výraznější utužení kontroly KSČ. V únoru pak poprvé vyšel měsíčník *Svět sovětů*. Předcházelo ho měsíčník pro německou veřejnost *Freund der Sowjets*, posléze přejmenovaný na *Sowjet Russland von heute*. Vedle toho vycházel pak ještě i *Věstník Svazu přátel SSSR*.²⁹

SP SSSR se, na rozdíl od SHKS, vždy snažil být co nejmasovější organizací s výraznou snahou o obsazení veřejného prostoru. Rozvíjel agitační a propagandistickou činnost, pořádal výstavy, propagační přednášky, promítání sovětských filmů, kulturní večery, vydával propagační tiskoviny. Delegáti, kteří se vrátili z cest po SSSR pořádaných pod záštitou Svazu přátel, se pak účastnili víceméně náborových

schůzí po celé republice. Vedle toho organizoval Svaz oslavy nejruznějších výročí SSSR, někdy ve spolupráci s jinými organizacemi. Činnost SP SSSR byla pak ještě jednou úředně zastavena v říjnu 1932, tentokrát podle zákona na ochranu republiky. Zároveň byly zabaveny veškeré písemnosti Svazu. K oficiálnímu obnovení působení SP SSSR došlo až po uznání SSSR *de iure* ze strany Československa v říjnu roku 1934. Jeho členové ale byli po dobu zákazu činnosti v kontaktu přes tiskový orgán, tj. *Svět sovětů*, který byl oficiálně registrován jako časopis na SP SSSR nezávislý. Toto periodikum organizovalo ve spolupráci s KSČ i tzv. „radiokroužky“, jejichž náplní byl kolektivní poslech českého vysílání sovětského rozhlasu z Moskvy. To začalo v únoru 1932 a vysílalo vždy ve středu a v pátek.³⁰ Vedle toho se členové organizovali ve čtenářských kroužcích okolo tohoto periodika.

Mezi další propagační akce na podporu SSSR patřil i příjezd delegace sovětských letců (srpen 1934) nebo návštěva 40 sovětských sportovců (říjen 1934) a navazující sportovní klání po celé republice pořádaná KSČ, SP SSSR a sportovními organizacemi, jako byla Federace proletářské tělovýchovy, Dělnické tělocvičné jednoty a další. Tuto akci poněkud narušil incident v Košicích, při kterém byli někteří ze sovětských sportovců zatčeni pro účast na nepovolené demonstraci a následně vyhoštěni ze země.³¹

Obnovení činnosti Svazu provázely personální změny ve vedení, Bohumír Šmeral nahradil Bohuslav Vrbenský. Šmeral působil v té době v rámci Kominterny v Moskvě.³² Prohlášení o obnově činnosti spolku podepsali například Adolf Hoffmeister, Václav Kaplický, Marie Pujmanová, Vítězslav Nezval, Zdeněk Štěpánek, Vladislav Vančura a další. Svaz se opět navrátil ke své původní činnosti. V roce 1936 rozpoutala tato organizace větší kampaň kolem nové sovětské ústavy. Jednalo se zejména o publikaci brožur jako *Vzestup všeobecného blahobytu*, *Život sovětské mládeže* a zejména *Nejdemokratičtější ústava na světě*, kterou k vydání připravil Bohumil Vrbenský, autorem předmluvy byl Bohumír Šmeral.³³

Největší demonstrací skupin orientovaných na Sovětský svaz však byly oslavy 20. výročí SSSR v roce 1937. Probíhaly ve spolupráci s SHKS a jinými organizacemi. V květnu se uskutečnily akce k výročí podpisu smlouvy o spolupráci ČSR–SSSR, byla zhotovena tzv. *Zlatá kniha*, kam byly sbírány podpisy spolků, institucí i jednotlivců pod zdravici

²⁵ Z. Nejedlý, J. Gallas, H. Ripka, (eds.) *Československo Sovětskému svazu k 20. výročí. Sborník projevů. Společnost pro kulturní a hospodářské styky se SSSR*, Praha 1937. Autory příspěvků byly například takové osobnosti jako Bohdan Pavlů, Zdeněk Fierlinger, Petr Zenkl, Vilém Mathesius, Bedřich Hrozný, Albert Pražák, Silvestr Prát, Bedřich Václavek, Josef Hora, S. K. Neumann, Adolf Hoffmeister, E. F. Burian, František Halas, Vítězslav Nezval, Marie Majerová, Marie Pujmanová a jiní.

²⁶ J. Křesťan, KSČ, *Společnost pro hospodářské a kulturní styky...*, s. 93. Srov. také J. Sedláček, J. Vávra, *Pro zemi milovanou...*, str. 30, kde v duchu doby, ve které byla publikace napsána, autoři tvrdí, že „členy Společnosti byli i kapitalisté, kteří, přestože jim byl systém v SSSR cizí a nepřijatelný, snažili se přimět československou vládu k pronikání na sovětský trh... Obdobně i část kulturních pracovníků se zajímala hlavně o ruskou kulturu, o památky minulosti a vztah sovětské vlády k nim. Těmto skupinám nešlo o obranu SSSR.“(!)

²⁷ J. Křesťan, KSČ, *Společnost pro hospodářské a kulturní styky...*s.94.

²⁸ J. Sedláček, Jos. Vávra, *Pro zemi milovanou – Z bojů o československo-sovětské přátelství*, Praha 1960, s. 54–116.

²⁹ J. Vávra, *Sovětský svaz v písemnictví Československa 1936–1941*, Praha 1967, str. 96–101.

³⁰ Rádiové vysílání opačným směrem organizoval v letech 1932–1934 na popud Jaroslava Papouška Jan Slavík v pravidelných rozhlasových komentářích. Vysílání bylo ukončeno v souvislosti s uznáním SSSR *de iure* v roce 1934. Srov. J. Bouček, *Jan Slavík – Příběh zakázaného historika*, Praha 2002, s. 56–60.

³¹ Srov. J. Sedláček; J. Vávra *Pro zemi milovanou...*, str. 212 a násl.

³² Viz. např. E. Goldstücker *Vzpomínky (1913–1945)*. Praha 2003, str. 102 – „Šmerala i Kreibicha brzy povolala Komunistická internacionála do Moskvy a pověřila je důležitými úkoly, přičemž jí šlo také – a snad hlavně – o to, aby oba byli drženi co nejdál od jejich domova, aby svým „sociálně-demokratickým zatížením“ nezpomalovali stalinskou „bolševizaci“ KSČ.“ Srov. též J. Rupnik, *Dějiny KSČ*, Praha 2002, s. 76–77.

³³ J. Vávra, *Sovětský svaz v písemnictví Československa 1936 – 1941*, Praha 1967, str. 21–22, B. Vrbenský, (ed.) *Nejdemokratičtější ústava na světě*, Praha, 1936.

³⁴ J. Sedláček; J. Vávra *Pro zemi milovanou...*, str. 265 a násl.

Sovětskému svazu k jeho výročí, a konečně byl zhotoven i „národní dar“. Byla jím skleněná plaketa o rozměrech 2×3 metry od sochaře prof. Bendy s verši S. K. Neumanna a Josefa Hory. Dary předala delegace, která byla vyslána na oficiální oslavy do Moskvy, do rukou předsedy Vsesvazového výkonného výboru SSSR Michaila Ivanoviče Kalinina.³⁴

Vedle toho vyšla i celá řada publikací k tomuto výročí, jako byl například *Manifest světového výboru přátel SSSR – dvacet let SSSR*, pod kterým byli vedle Bohumila Vrbenského podepsáni i zahraniční spisovatelé Romain Rolland a Lion Feuchtwanger. Z československé strany (ze strany SHKS) pak vznikl již výše zmiňovaný sborník *Československo Sovětskému svazu k 20. výročí*. Pomyslnou třešničkou na narozeninovém dortu bylo 1. vystoupení Alexandrovova pěveckého a tanečního souboru Rudé armády, které se uskutečnilo 25. září 1937 v Praze.

Kromě těchto nejvýznamnějších organizací působila ještě celá řada dalších úzce zaměřených spolků jako například Společnost přátel sovětského filmu, kontakty se sovětskými protějšky navazovaly skupiny, jako byl například Svaz proletářských bezvěrců a mnohé další. V opozici proti těmto uskupením stály některé ruské a ukrajinské emigrantské spolky,³⁵ z českých pak jmenujme alespoň předválečnou Českou ligu proti bolševismu, jejíž archivní materiály ze sledovaného období se bohužel nedochovaly.

Obraz Sovětského svazu v poválečném Československu

Vnímání obrazu Sovětského svazu a sovětských občanů coby personifikace sovětského státu a jeho mocenského systému se v průběhu poválečných československých dějin měnilo v návaznosti na zásadní historické zlomy v československo-sovětských vztazích. Jisté zjednodušující přelomové body i v rámci současné historiografie představují události let 1945, 1968 a 1989. Nicméně proces konstrukce obrazu SSSR v očích československé veřejnosti nelze redukovat na pouhou proměnu vojáka 1. ukrajinského frontu Rudé armády, přijíždějícího na pomoc Pražskému povstání v sovětského vojáka Střední skupiny vojsk okupujícího od srpna 1968 do června 1991 území Československa. Obraz SSSR, který vykrytalizoval v padesátých letech, byl budován na základech pocházejících již z meziválečného období, a to jak z obsahového hlediska, tak z pohledu organizací, které se na jeho utváření podílely. V následujících letech docházelo k erozi nekriticky pozitivního obrazu v první řadě díky historickým zkušenostem československých občanů se sovětským režimem u nás i v Evropě, vedle toho též díky formalizaci jeho reprodukce ze strany zmíněných propagandistických organizací, ale v neposlední řadě také na základě osobních zkušeností jednotlivců se společenskou realitou v SSSR samotném.

Tento text si vzhledem ke svému rozsahu neklade nárok postihnout téma proměny obrazu SSSR v československých poválečných dějinách v celé jeho šíři. Věnuje se v první řadě proměnám základních témat, která byla v souvislosti s utvářením obrazu SSSR předkládána veřejnosti v poválečném Československu oficiálním diskurzem. Dále se zabývá problematikou organizace, která se na vytváření obrazu SSSR podílela hlavní měrou (nebo to alespoň byl její hlavní úkol)

– Svazem československo-sovětského přátelství (SČSP). A konečně se zaměřuje na některé příčiny eroze monolitického vnímání SSSR jako ideálního typu společnosti.

Jako prameny pro část zabývající se poválečným vývojem vnímání SSSR byly použity v první řadě materiály vztahující se ke Svazu československo-sovětského přátelství, tedy publikace pocházející z jeho provenience, ať již se jednalo o literaturu určenou širší veřejnosti, literaturu specializovanou či texty organizačního charakteru. Tato organizace se mimo jiné také podílela na vydávání „celostátního časopisu“ *Maják*, určeného pro integrační stavbu průmyslového komplexu na úpravu rud v Dolinské na Ukrajině v rámci RVHP. Periodikum podává poměrně bezprostřední formalizovaný obraz SSSR, vytvářený složkami SČSP, a následně též zaznamenává rozpad tohoto obrazu po roce 1989 v případě československých občanů, kteří byli v přímém styku se sovětskou každodenností.

Období německé okupace na jedné straně představovalo z hlediska veřejné diskuze o povaze SSSR diskontinuitu kvůli cenzuře a nacistické válečné propagandě, z pohledu pozdějšího vývoje však umocnilo často až nekritické přijímání SSSR československou společností, zejména bezprostředně po skončení válečného konfliktu. Poválečný vývoj vytváření a přijímání obrazu sovětského státu prošel několika výraznými zvraty. V rámci zjednodušení svádí využít jako hlavní vodítko mezníky tradiční periodizace změn v československých a sovětských dějinách, tj. léta 1945, 1948, 1956, 1968 a 1989. Přelomové události z těchto let proměny vnímání obrazu SSSR jistě výrazně ovlivnily, nicméně je potřeba vnímat jistou kontinuitu procesů změn, které tyto milníky přesahovaly.

Samotný obraz SSSR v poválečných letech byl výrazně ovlivněn i tím, že Československo se po roce 1948 naplno začlenilo do sovětské vlivové zóny a v průběhu následujících čtyřiceti let se rozvíjela rozsáhlá spolupráce na poli hospodářském, kulturním, vědeckém, vojenském i politickém. Docházelo tak k provázání mnoha oblastí života československé a sovětské společnosti, které výrazně předěly, jakými byl pád kultu osobnosti či vstup vojsk Varšavské smlouvy do Československa, zcela nezměnily. Výraznou proměnu vztahů tak přinesly až změny v souvislosti s rozpadem Východního bloku.

Kritika idealizace SSSR se objevovala zejména bezprostředně po válce v období třetí republiky, kdy nejvýraznějšími odpůrci jednostranné orientace na Sovětský svaz byli členové České strany národně sociální (Milada Horáková) a členové protikomunistického křídla Československé strany lidové kolem Heleny Koželuhové a Adolfa Procházky. Naopak výraznou podporu mělo vytváření pozitivního obrazu SSSR ze strany lidovců v osobě Josefa Plojehara, který stál za jeho zformováním po roce 1948 nejen jako autor několika cestopisů z území SSSR, ale také jako dlouholetý místopředseda Svazu československo-sovětského přátelství.

Vítězství 1945

Vrátíme-li se na začátek zkoumaného období, můžeme za jakýsi rok nula z hlediska konstrukce obrazu SSSR a přelomu v tematizaci sovětské propagandy v Československu

³⁵ Národní archiv (NA), fond č. 820, Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR, „RUESO“, 1918–1945.

považovat rok 1945. Od okamžiku kapitulace nacistického Německa byl na prvním místě prosovětské propagandy podíl sovětské armády na vítězství v bojových operacích druhé světové války. Po roce 1948 byla tato skutečnost ještě navíc umocněna hegemonií tzv. východního odboje jak v odborné literatuře, tak v umění. S nadsázkou lze říci, že usměvavý rudoarmějce obsadil vše: od veřejného prostranství československých měst přes socialistický dobrodružný román po školní nástěnky a dětské slabikáře. Literatura a umění vůbec k tomuto tématu zpočátku přistupovaly značně nekriticky, jistý posun v zobrazování rudoarmějců a sovětských partyzánů nastal v omezené míře teprve na sklonku padesátých let.³⁶

V průběhu normalizace došlo, tak jako v jiných oblastech československo-sovětských vztahů, k jistému vyprázdnění či formální ritualizaci uctívání sovětských hrdinů. Přestože řada obyvatel po obsazení Československa vojsky Varšavské smlouvy alespoň vnitřně přehodnotila svůj vztah k sovětské armádě (a díky tomu také k jejímu hrdinskému kultu, který vznikl v roce 1945), formální uctívání vztahující se zejména k výročí vítězství přetrvávalo. Projevovalo se nejen připomínáním sovětských obětí v síních slávy či u pietních míst, ale také vznikem dalších památníků ve veřejném prostoru, které byly na mnoha místech budovány i v průběhu osmdesátých let.

Vedle „řadových obětí“ válečného konfliktu byly snahy importovat zejména mezi mládež i sovětské hrdiny (partyzáni Zoja Kosmoděmjanská, Oleg Koševoj). Kromě hrdinů uctívaných v SSSR a ve východním bloku v podstatě univerzálně byli v Československu vyzdvihováni zejména sovětské velitele podílející se na osvobození země (maršálové I. S. Koněv, R. J. Malinovskij, K. S. Moskalenko aj.), ale vznikaly též místní kulty sovětských obětí. Z nich se zejména díky literatuře celorepublikově rozšířil příběh posádky pověstného tanku č. 23. Příběh jeho památníku je ostatně symptomatický z hlediska proměn obrazu SSSR v poválečném období obecně. Tyto proměny by se daly shrnout v proces posunu od nekritické elace k nekritické negaci, vždy za hojně účasti dobových médií. Stejně jako v dalších případech sovětské (i pozdější) propagandy pak docházelo ke schematizaci těchto symbolů.

V rámci československého odboje byla zejména po roce 1948 zdůrazňována jeho část řízená z Moskvy. Příběh východního odboje byl důsledně očištěn od případných kontroverzních osobností (Heliodor Píka, František Fajtl aj.), byl vytvořen i seznam míst paměti tohoto narativu (Buzuluk, Sokolovo, Dukla aj.). Tato místa paměti pak byla včleněna i do běžného života společnosti mimo jiné v podobě názvů podniků, případně sportovních klubů. Z československých účastníků odboje byli po selekci vybráni zejména nositelé titulu Hrdina SSSR – Otakar Jaroš, Antonín Sochor, Ján Ná-

lepka, po své smrti i Richard Tesařík. K výročí spojeným s odbojem během druhé světové byly pořádány připomínkové akce a trizny, kterých se hojně účastnili i sovětské pamětníci, zároveň byly tyto akce hojně tematizovány i v učebnicích.³⁷

Určitým obratem byl osud Ludvíka Svobody, který se v poválečném kariérním propadu a zatčení v souvislosti s procesy v padesátých letech stal posléze prezidentem ČSSR. Titul Hrdina SSSR, stejně jako titul Hrdina ČSSR mu byl udělen až v roce 1965. Sám titul Hrdina SSSR a paralelně Zlatá hvězda hrdiny ČSSR byly v poválečných dějinách využívány jako jakési vzájemně se legitimizující prvky, což je ostatně rys značné části státních vyznamenání. Po roce 1948 titul Hrdiny SSSR obdrželi z našich občanů jen Vladimír Remek v roce 1978 a Gustáv Husák v roce 1983. Oproti tomu například Leonidu Brežněvovi byl udělen titul Hrdina ČSSR celkem dvakrát, a to v letech 1971 a 1980.

Stalin

V souvislosti s československo-sovětskými vztahy je potřeba zmínit také odraz kultu Josifa Vissarionoviče Stalina až do jeho pádu po XX. sjezdu KSSS. Stalin byl prezentován v Československu v první řadě jako „vůdce světového proletariátu“ a osvoboditel od německých okupantů. Vcelku je možné konstatovat, že poválečný vývoj navazoval na předválečný trend mytizace, který se utužoval i mezi ortodoxními sympatizanty v meziválečném Československu. Zároveň však byl Stalinův obraz v letech padesátých dotažen ve snaze o jeho vylepšení v jisté míře ad absurdum, kdy tvorba darů ke Stalinovu jubileu a jejich prezentace nabývaly poněkud tragikomických rozměrů. Na stránkách sovětského propagandistického měsíčníku SSSR na strojce z roku 1949 se tak můžeme vedle členky, kterou Stalinovi věnovali severoameričtí indiáni, dočíst i o čestném občanství, které mu udělilo hlavní město Praha, či o knihách zdravic z Kladna, Košic a ostravsko-karvinského uhelného revíru.³⁸

Ke kultu vůdců patřilo i představování míst, která byla spjatá s historickým narativem ruského bolševismu. Sem lze zařadit například památná místa odkazující na Leninův ilegální pobyt v Razlivu v roce 1917 (pověstná salaš a seník), kde se skrýval před stíháním ze strany prozatímní vlády. V případě Stalina to pak bylo jeho muzeum v gruzinském Gori, jehož středobodem byl Stalinův rodný dům pod nadstavbou evokující antický chrám, kolem kterého muzeum vzniklo.³⁹ Příběh Stalinova pomníku na pražské Letné byl nejen v médiích v poslední době dostatečně probírán, tudíž není potřeba se mu zde dále věnovat.⁴⁰

Vrchol sovětského mýtu

Padesátá léta obecně byla z pohledu prosovětské propagandy nejdynamičtější a zároveň nejkontroverznější ob-

³⁶ Za jistý přelom v tomto směru lze považovat známý román Ladislava Mňačka *Smrt si říká Engelchen*, který byl i zfilmován. Srov. Ladislav Mňačko: *Smrt si říká Engelchen*, Praha, Mladá fronta 1960. Druhý pól v literatuře představuje například oslava odboje na Českomoravské vysočině z pera F. Töpky – srov. František Tópek: *Lidé stateční a ti druzí*, Havlíkův Brod, Krajské nakladatelství 1961; ze slovenských prací pak za všechny uvádíme soubor povídek tematizujících normalizační pohled na (česko)slovensko-sovětskou spolupráci, jehož autorem byl velvyslanec v SSSR v letech 1970–1972 a pozdější ministr zahraničních věcí B. Chňoupek – srov. Bohuslav Chňoupek: *Generál s levom*. Bratislava, Pravda 1973.

³⁷ S tím byly spojeny vedle tradičních tryzen i další akce, jakými byly například návštěvy míst paměti přímo v SSSR. Srov. *Maják, celostaveništní časopis KTÚK Dolinská*, mimořádné číslo, 1988.

³⁸ Srov. *SSSR na strojce*, 1949, roč. 13, č. 12.

³⁹ Srov. Josef Plojhar – Antonín Pospíšil: *V zemi Stalinově*, Praha, Vyšehrad 1951, obrazová příloha, s. 9. Obě muzea ostatně fungují dodnes.

⁴⁰ Tematiku vůdce a její symboliku v dobovém diskurzu nastínil mj. Vladimír Macura. Srov. Vladimír Macura, Šťastný věk. Symboly, emblémy, mýty

dobím – na jedné straně se širší československá veřejnost začala v podstatě poprvé seznamovat s pozitivním obrazem SSSR, bohužel v převažující míře bez jakékoliv kritické reflexe. Zároveň právě tato neexistence reflexe znamenala, že padesátá léta lze považovat za období zvýšené fabulace při představování sovětských úspěchů.

Skutečnost, že byly v rámci sovětského hospodářství využívány pracovní síly z řad vězňů v rámci trestního systému, byla v meziválečném období známá, ale osobní zkušenost se stalinskými pracovními tábory měl dosud pouze omezený počet československých občanů. To umožňovalo prosovětské propagandě realitu do jisté míry zakrýt a vytvořit propagandistický obraz pracovních táborů jako míst převýchovy problematických jedinců na vzorné sovětské občany. Po druhé světové válce byla z tohoto pohledu situace jiná, část československé emigrace před nacistickou okupací se sovětským systémem nucených prací do kontaktu dostala a po válce se někteří z nich se svými zkušenostmi snažili seznámit zbytek československé veřejnosti. Tato kritika byla po roce 1948 umlčena.

Případné kontroverze ohledně SSSR byly nahrazeny obrazem ideálního typu společnosti, která je schopna ve své podstatě vyřešit všechny problémy, ať ji společenské, hospodářské nebo politické. S jistou latencí se tak v Československu usídlil a rozšířil obraz SSSR, na kterém sovětská propaganda pracovala od sklonku třicátých let. Některé propagandistické motivy se v českých zemích příliš neuchytily (konstrukce pionýra, hrdiny Pavlíka Morozova), jiné již měly delší životnost. V padesátých letech tak dochází k rozkvětu fabulací okolo sovětských úspěchů na poli vědy a techniky, které se často odkazovaly na dávné doby před rokem 1917. V pověstné knize *Vyprávění o ruských vynálezcích a objevitelích*, která vyšla v roce 1954 v nakladatelství Svět sovětů, tak autorský kolektiv při vynechání či omezeném zobrazení vývoje v zahraničí vychvaloval sovětskou vědu a techniku jako soběstačný, v podstatě uzavřený systém, který nepotřebuje (a nepotřeboval) impulzy ze zahraničí a vždy si vystačil s ruským, posléze sovětským člověkem.⁴¹

Země neomezených možností?

V rámci publikace *Vyprávění o ruských vynálezcích a objevitelích* se čtenáři setkali s konstrukcí reality, která vše podřídila tezi, že SSSR je ve vědě a technice, následně ovlivňující celou společnost, po všech stránkách soběstačný. Autorský kolektiv dokazoval, že díky předchozímu umu zejména ruského lidu má značná část světového vědeckotechnického pokroku původ na území SSSR. V kapitolách Tvůrci exaktních věd, Chemie, Vlast elektrotechniky, Ruští hutníci, Tvůrci mechaniky, Ruské motory, Tvůrci dopravy, Ruské zbraně, Dobývání zemského nitra, Věda o životě, Věda o úrodnosti se mohli vesměs mladší čtenáři dozvědět o tom, jak na území SSSR vzniklo letadlo, byla vyšlechtěna největ-

ší a nejvýnosnější kráva, sovětská věda při experimentálním pokusu oživila uříznutou psí hlavu, případně jak sovětsští vojenští piloti během druhé světové války úspěšně aplikovali taranování nepřátelských letadel, které první použil již v roce 1914 ruský pilot Nestěrov.⁴²

Podivuhodná směs pravdivých a poupravených informací je pro danou dobu příznačná. Vedle nepochybných úspěchů sovětské vědy a techniky stála často obskurní logická spojení a projevovala se snaha dokázat za každou cenu sovětské prvenství v oblastech, ve kterých ruská (a posléze sovětská) společnost ve své době hluboce zaostávala za světovým vývojem. Vedle toho se v tomto období objevují i absurdní konstrukce, jako byl například pověstný lysenki-smus (podle T. D. Lysenka, nekompromisního průkopníka lamarckismu, tedy teorie dědičnosti získaných vloh), který vedl již ve třicátých letech k likvidaci do té doby progresivní sovětské genetiky. Dalším příkladem byly pavědecké teorie O. B. Lepešinské, dokazující možnost vzniku buněk z neburněčné hmoty. Je otázkou, předcházela-li těmto koncepcím jakási utopická vize, nebo jednalo-li se již od počátku o čistý a promyšlený podvod.⁴³ Nicméně v rámci propagandy byly výsledky akademika Lysenka zejména v oblasti šlechtitelství rostlin během Stalinovy éry vyzdvihovány s důrazem na jejich využití při zvyšování výnosů v zemědělství.

S pádem kultu osobnosti nastává i ústup od těchto extrémních forem propagandy, k čemuž přispěl do jisté míry i společenský pád četných Stalinových oblíbenců. Místy se sice stále objevují neuvěřitelná tvrzení o rekordech z území Sovětského svazu, ale celkově se sovětská média snaží prezentovat obraz své vlasti v civilnější podobě. Symptomatický je v tomto směru jeden z hlavních časopisů Svazu československo-sovětského přátelství, *Čtení o Sovětském svazu*, vycházející v letech 1953–1992, který v šedesátých letech změnil název na pouhé *Čtení* a několikrát též podtitul – v roce 1958 na *Měsíčník pro dobrou zábavu a poučení*, v roce 1967 na *Výběr zajímavostí ze sovětského tisku*, od roku 1969 na *Magazín zajímavostí*, od roku 1983 na *Magazín zajímavostí o SSSR*. Při hledání výsledné formy prezentovaného obrazu SSSR jsou klíčové roky 1968, kdy se periodikum svým obsahem změnilo na společenský časopis tu a tam přinášející zajímavosti spojené se SSSR.⁴⁴ Vedle nejstaršího občana SSSR, stošedesátidvouletého Širali Muslimova,⁴⁵ představuje v tomto období vývoj sovětské módy a modelingu⁴⁶ či natáčení koprodukčního filmu *Rudý stan* o Nobileho expedici s Claudií Cardinalovou v jedné z hlavních rolí.⁴⁷

Práce

Z hlediska každodenního budování pozitivního obrazu SSSR stálo v prosovětské propagandě stejně jako v meziválečném období v popředí téma práce. Druhá světová válka přinesla v tomto směru předěl – na jedné straně znamenala výrazný zásah do sovětského hospodářství, na straně druhé

1948–1989. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 46–57.

⁴¹ Srov. Viktor Nikolajevič Bolchovitínov a kol.: *Vyprávění o ruských vynálezcích a objevitelích*, Praha, Svět sovětů 1954.

⁴² Tamtéž, s. 321–334, 505, 550, 434–435.

⁴³ Tamtéž, s. 593–595, 516 a 526. K Lysenkovi a Lepešinské a jejich úloze v sovětské vědě srov. Valery Soyfer: *Rudá biologie*, Brno, Stilus Press 2005.

⁴⁴ Srov. *Čtení o Sovětském svazu*, roč. 17 (1968) a roč. 18 (1969).

⁴⁵ J. Trankvilickij: Současník Napoleonův, in: *Čtení o Sovětském svazu*, 1968, roč. 17, č. 1, s. 44–46.

⁴⁶ Srov. např. *Čtení o Sovětském svazu*, 1968, roč. 17, č. 3 s. 44; 1969, roč. 18, č. 11, s. 62.

⁴⁷ *Čtení o Sovětském svazu*, 1968, roč. 17, č. 6, s. 28–30.

umožnila překrýt svým dopadem četné nedostatky meziválečného období. V tematizaci práce tak je v padesátých letech na prvním místě zejména rekonstrukce země po válečném konfliktu; opakovaně jsou zdůrazňovány zejména velké stavby sovětského průmyslu v meziválečném období – Dněprogez, Bělomořsko-baltský kanál a rekonstrukce zničeného Stalingradu.⁴⁸

Prosovětská propaganda v Československu odkazovala na sovětský vzor zejména vzhledem k zavedení sovětských metod centrálního plánování. S tím souvisely i další přejaté prvky – údernické hnutí, které buď překračovalo stanovený plán, nebo přicházelo s doplňujícími inovacemi, jež umožňovaly zrychlit práci či šetřit materiál, hromadné pracovní akce zaměřené na maximální využití pracovních sil v rámci plánu, případně práci nad plán, často v oblastech, které vyžadovaly urgentní pomoc.

V rámci příklonu k centrálně plánovanému hospodářství se při prezentaci tématu práce objevily další prvky – prvním byla soutěž pracovních kolektivů, nejprve „na dálku“, posléze, s rozvojem hospodářských vztahů v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), i v rámci společných projektů těchto zemí. K nim patřily zprvu tzv. Mezinárodní ekonomické organizace, kterými se RVHP snažilo překlenout nedostatky spolupráce v jednotlivých výrobních odvětvích. Posléze k nim přibýly i další společné vědeckotechnické projekty, z nichž propagandisticky nejvyužitelnějším byl společný vesmírný program v rámci RVHP – Interkosmos. V Československu tak byl celkem logicky nejvíce propagandisticky využíván nejvýraznější úspěch této spolupráce – let prvního československého kosmonauta Vladimíra Remka do vesmíru v roce 1978. Z pohledu ikonografie byly používány i odkazy na dřívější sovětské úspěchy na tomto poli – start první umělé družice Sputnik nebo start Jurije Gagarina aj.

Vedle mezinárodních organizací v rámci RVHP byly jako výsledek spolupráce nejčastěji zdůrazňovány společné investiční projekty členských států RVHP. Tedy tak zvané integrační stavby, k nimž lze zařadit mj. ropovod Družba, jehož prvotní realizace však spadala do šedesátých let. Ze společných integračních staveb let sedmdesátých a osmdesátých se jednalo zejména o projekty plynovodu Orenburg/Sojuz, plynovodu Jamburg/Progress a komplexu na zpracování železné rudy v Dolinské na Ukrajině.

Principem integrační stavby byla dílčí účast států RVHP na realizaci projektu výměnou za podíl na výsledném produktu. Projekt Orenburg zahrnoval podíl všech východoevropských zemí RVHP na výstavbě plynárenského komplexu v Orenburgu a 2677 kilometrů dlouhého plynovodu Sojuz na západní hranice SSSR. Stavba byla dokončena v roce 1978. Z tehdejší ČSSR se projektu účastnilo 2100 pracovníků. V případě plynovodu Progress (Jamburg) se jednalo o výstavbu třisetkilometrového úseku přes Karpaty v letech 1982–1987. Těžební a úpravárenský komplex Dolinská v oblasti Krivého Rogu na Ukrajině byl jedním z posledních velkých investičních projektů před nástupem ekonomické

transformace. Z československé strany se jednalo mj. o výstavbu haly magnetické separace, 1500 bytů, školky, školy a dalších objekty občanské vybavenosti (investiční podíl 13,7 % celkových nákladů stavby komplexu), na které se podílelo kolem 2000 osob.⁴⁹

Právě komplex v Dolinské se stal určitým mementem neúspěchů socialistické ekonomické integrace, o čemž svědčí i propagační časopis místní odbočky SČSP. Do roku 1989 se snažila redakce stavbu úpravárenského komplexu v Dolinské prezentovat jako jeden z vrcholů internacionální spolupráce na poli hospodářství, včetně vzájemné spolupráce pracovníků stavby a místního obyvatelstva. S pádem režimu stačil ještě časopis zachytit erozi sovětského ideálu, která se projevuje nejen v karikaturách zobrazujících skutečný stav a vztahy v rámci mezinárodní integrační stavby, ale například i v odlehčující anketě, tematizující nejistotu ohledně budoucnosti projektu, kterou časopis uveřejnil po personálních změnách v redakci.⁵⁰

Svaz československo-sovětského přátelství

Svaz československo-sovětského přátelství (dále jen SČSP) jako nejvýraznější organizace, která se vytvářením pozitivního obrazu SSSR v poválečném Československu zabývala, se ve svých dějinách odkazoval na své institucionální předchůdce z období mezi světovými válkami. Po květnu 1945 obnovily svoji činnost dvě klíčové organizace, které se v meziválečném období věnovaly šíření pozitivního obrazu SSSR. Jednalo se o Společnost pro kulturní a hospodářské styky se SSSR (dále jen SHKS) a Svaz přátel SSSR (dále jen SP SSSR). Na Slovensku obdobně došlo k obnovení slovenského Zväzu priateľov ZSSR jako samostatné národní organizace. První manifestační shromáždění SHKS se uskutečnilo již 20. 5. 1945, do čela se postavil její zakladatel Zdeněk Nejedlý. Prvním předsedou SP SSSR se stal básník S. K. Neumann. Svaz přátel SSSR se v duchu meziválečných snah snažil o vytvoření široké členské základny. V poválečných letech byl úspěšnější a k 31. prosinci 1947 měl v českých zemích 2503 odboček, které sdružovaly 295 808 členů, vedle toho měl údajně 890 kolektivních členů – společenských organizací s více než 2,5 miliony občanů. Slovenský Zväz priateľov ZSSR měl ve stejné době 94 odboček zahrnujících 8465 členů.⁵¹

První manifestační sjezd nově ustaveného Svazu československo-sovětského přátelství (a tím si slučovací sjezd SP SSSR a SHKS) se konal 22. února 1948 v Národním divadle v Praze. Prvním předsedou SČSP byl zvolen Zdeněk Nejedlý. V květnu 1949 pak došlo ke sloučení SČSP a slovenského Zväzu priateľov ZSSR. V roce 1949 měl SČSP 1 717 052 členů a 9129 odboček, v roce 1967 pak 10 581 odboček, 453 kolektivních členů a 1 443 987 členů individuálních.⁵² Vývoj po roce 1968 oficiální prameny zabývající se historií SČSP taktně nezmiňují, uvádějí jen vágní tvrzení, že „SČSP měl k červnu 1970 3600 fungujících a akceschopných organiza-

⁴⁸ Srov. Oldřich Viřha: *O velikých stavbách komunismu v SSSR*, Praha, SČSP 1950, s. 3–30.

⁴⁹ Srov. Miloslav Jenšík: *Progress, Karačaganak, Dolinská. Československý podíl na stavbách v Sovětském svazu*, Praha, SČSP 1988. K průběhu výstavby plynovodu Orenburg srov. Jiří Stano: *My z Orenburgu*, Praha, Lidové nakladatelství 1979.

⁵⁰ *Maják, celostátní časopis KTUK Dolinská*, 1989, roč. 3, č. 3, s. 8; tamtéž, 1990, roč. 4, č. 3.

⁵¹ Jiří Sedláček – Jan Němec: *Společnou cestou. Z historie bojů o československo-sovětské přátelství*, Praha, ÚV SČSP a Lidové nakladatelství 1975, s. 120–126.

⁵² Jiří Sedláček: *Z historie Svazu československo-sovětského přátelství*, Praha, ÚV SČSP 1978, s. 41–71.

cí“ a v roce 1976 byl údajně dvoumilionovou organizací.⁵³ O skutečných dopadech srpna 1968 na tuto organizaci tak můžeme v současnosti pouze spekulovat, nicméně činnost, kterou v období normalizace vyvíjela, byla dle výsledků její práce do značné míry formální, totéž lze předpokládat i o části jejích členů.

Hlavním úkolem SČSP bylo vytváření pozitivního vnímání SSSR a osvěty v oblasti sovětské kultury, vědy a techniky, respektive povědomí o sovětské společnosti. Vedle vydavatelské činnosti zejména ve vlastním nakladatelství Svět sovětů, které sídlilo na Národní třídě v Praze a vydávalo hlavně překladovou literaturu, se SČSP mimo jiné soustředilo na výuku ruštiny, organizování zájezdů do SSSR, besedy s představiteli sovětské společnosti. Vedle propagace a organizace propagační činnosti byly nedílnou součástí jeho působení také přípravy oslav významných výročí. Zejména výročí osvobození Československa a na podzim tzv. Měsíce československo-sovětského přátelství, který oslavoval a přibližoval především události spojené s bolševickým revolučním hnutím. Ikonografie SČSP se projevovala zvláště kombinací sovětských a československých symbolů, jak je vidět na dobových pamětních medailích či členských průkazech. SČSP zároveň představoval po ROH nejmasovější organizaci v socialistickém Československu.

Osobní zkušenost se SSSR – cestování, rekreace, pracovní pobyty

Druhá světová válka přinesla osobní zkušenost se sovětským režimem pro ty československé občany, kteří volili před nacistickou okupací útek směrem na východ. Pro řadu z nich znamenala emigrace do SSSR internaci, pro část i zkušenost s realitou táborů Gulagu. Řadu těchto negativních zkušeností se sovětským režimem, o nichž se povědomí šířilo v poválečném Československu, posléze překryla masivní prosovětská propaganda. Stejně jako v meziválečném období, i po druhé světové válce se sovětské orgány snažily využít k pozitivnímu vnímání SSSR i turistický ruch. K tomu sloužila především státní cestovní kancelář Inturist, která byla založena již v meziválečném období.

Z hlediska rozsahu nabídky turistických zájezdů se v prvních poválečných letech oproti meziválečnému období příliš nezměnilo. Zájezdy směřovaly do destinací, které nepřekračovaly oblast ohraničenou na východě řekou Volhou, na jihu Kaspickým a Černým mořem a pohořím Kavkaz. I co do tématu se v padesátých letech setkáváme téměř s kopíí exkurzí a turistických výletů let třicátých – prezentovány byly továrny, kolchozy, sanatoria, význačné stavby socialismu a místa spojená s dějinami bolševického hnutí v zemi. Z tohoto období pocházejí též četné cestopisy československých občanů, které nenesou znaky výrazných kontroverzí.⁵⁴

Problematické se posléze ukázaly až cesty do širších oblastí SSSR, kde šlo jen obtížně setrvat u dosavadního propagandistického obrazu. Jedním z příkladů může být pověstná *Zvláštní zpráva č. 4* cestovatelů Jiřího Hanzelky

a Miroslava Zikmunda, která však nebyla určena pro širší veřejnost a v plném znění byla zveřejněna až po roce 1989. Ta kritizovala zejména stav sovětské společnosti ovlivněné centrálním plánováním, ale mimo jiné i rostoucí formalizaci československo-sovětských styků na hospodářsko-politické úrovni. Zpráva navrhovala v tomto směru některá zlepšení opírající se o osobní zkušenosti obou autorů, kteří se mohli – na rozdíl od běžných návštěvníků – po SSSR pohybovat podstatně svobodněji.⁵⁵ Zpráva obou cestovatelů z roku 1964 je tak nejkomplexnější kritikou sovětského systému před událostmi roku 1968, založenou na studiu skutečného stavu tamní společnosti.

Rostoucí zkušenost československých občanů se sovětskou realitou se tak výrazněji promítala i v oblasti cestování do SSSR. Na jedné straně stál idealizovaný obraz udržovaný v turistických průvodcích a jiných propagačních materiálech, případně učebnicích ruštiny, na straně druhé pak osobní zkušenost, byť často výrazně odlišná od té, kterou bylo možné učinit v období nejtvrdšího stalinského režimu. Očekávání na základě vykonstruovaného propagandistického obrazu „země neomezených možností“ se tak dostávalo do střetu s realitou, která tomuto obrazu často zdaleka neodpovídala. Značně problematická byla pak propagace cestovního ruchu po srpnu 1968, kdy se zřetelně projevil propad zájmu československé veřejnosti o cesty do SSSR obecně.⁵⁶

Závěr

Od roku 1918 do roku 1989 prošel obraz Sovětského svazu v Československu proměnami, které vycházely i z proměn zkušeností československých občanů se sovětskou společností. V období mezi válkami a v padesátých letech převažovalo u sympatizantů SSSR nekritické obdivování (ať již skutečné, nebo formální), po válce k tomu dirigované oficiálními místy. Po jisté kritické revizi v šedesátých a na samém počátku sedmdesátých let se v československé společnosti vytvořila dichotomie – na jedné straně byl oficiální obraz, který se snažil udržovat a do jisté míry oživit propagandistické narativy padesátých let. Stejně jako v mnoha dalších oblastech zde byla patrná yurchakovská „převaha formy“ nad obsahem.⁵⁷ V opozici k oficiálnímu propagandistickému obrazu začal v neoficiálních kruzích vznikat negativní obraz SSSR, který čerpal z osobních zkušeností československých občanů se sovětským režimem a dílem též z protisovětské propagandy, ať již té meziválečné československé nebo poválečné zahraniční.

Formálnost obrazu SSSR vycházela z několika skutečností. V první řadě to však byla generační výměna – u mladších generací do jisté míry převažovala zkušenost se sovětskou okupací z roku 1968, která zastínila předchozí vývoj jak z hlediska nekritického obdivování, tak v oblasti pokusů o kritické přehodnocení.

Po roce 1970 společnost, „poučená z krizového vývoje“, v mnoha směrech rezignovala na jakoukoliv diskuzi ohledně SSSR. Více či méně formálně byly reprodukovány propa-

⁵³ Tamtéž, s. 74 a 82.

⁵⁴ Srov. za všechny Josef Plojhar – Antonín Pospíšil: *V zemi Stalinově*, Praha, Vyšehrad 1951; *Uprávnění o sovětských ženách*, Praha, SČSP 1954 aj.

⁵⁵ Jiří Hanzelka – Miroslav Zikmund: *Zvláštní zpráva č. 4.*, Praha, Lidové nakladatelství 1990.

⁵⁶ Vardan Bagdasarjan, *Sovetskoje zazarkalje: innostrannyj turizm v SSSR v 1930–1990 gody*, Moskva, Forum 2007, s. 169–176.

⁵⁷ Srov. Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More*, Princeton and Oxford, PUP 2006, s. 36–76.

gandistické motivy typu „Rudá armáda – osvoboditelka“ či slaveny památné dny – narození V. I. Lenina, VŘSR, případně Měsíc československo-sovětského přátelství. Větší prostor pak dostávaly často omezené úspěchy spolupráce členských zemí RVHP, kterými byl například start Vladimíra Remka do vesmíru v rámci projektu Interkosmos v roce 1978 či spolupráce na tzv. integračních stavbách socialismu, ropovodu Družba a plynovodech Orenburg a Jamburg, nebo při výstavbě úpravárenského komplexu železných rud v Dolinské na Ukrajině.

Generace tzv. Husákových dětí pak byla bezprostředně před rokem 1989 nepopsaným listem a s tématem SSSR se střetávala ve značně vyprázdněné formě. Až na výjimky lidí majících se sovětskou společností osobní kontakt byly zkušenosti redukovány na dopisování si se sovětskými žáky, případně formalizované ideologické působení v rámci výuky a dodržování formálních festivů, zejména v rámci Pionýrské organizace SSM či SSM samotné. Jedním z výrazných prvků uctívání tohoto formalizovaného obrazu byly i tzv. síně revolučních, pracovních a internacionálních tradic, jejichž uspořádání bylo v propagandistických manuálech SCSP do detailu rozpracováno.⁵⁸

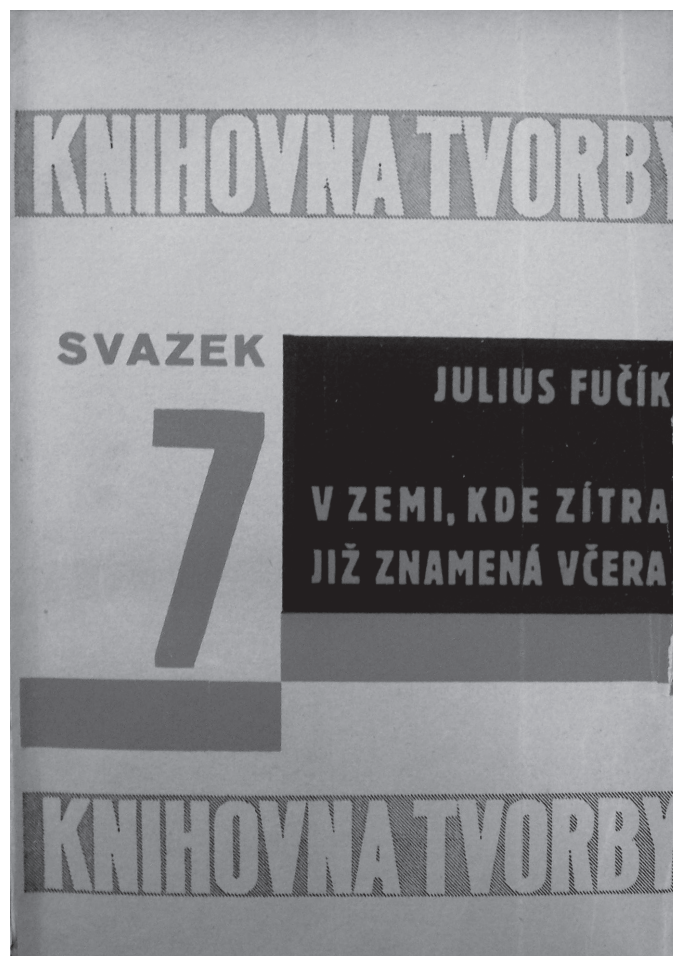
Obraz Sovětského svazu tedy prošel od roku 1945 do devadesátých let četnými proměnami. Byl ovlivněn jak změnami v sovětské politice, tak proměnami ve vztahu československé společnosti k SSSR, které ovlivnila v první řadě invaze v roce 1968. Zamyslíme-li se hlouběji nad samotným vnímáním SSSR, respektive Ruska, jako ústředního elementu, je otázka, zda se do něj neprojektují v případě československé společnosti (obdobně jako je tomu podle slov předního světového sovětologa Martina Malii v západních zemích⁵⁹) v první řadě idealizované představy o ní samé. V různých obdobích hledala naše společnost v Rusku či v SSSR na jedné straně spásu, na straně druhé v něm viděla (často i přibarvenou) hrozbu pro svůj vývoj, ať již politický či intelektuální. Přes četné peripetie se v každé době alespoň část naší společnosti snažila přistupovat ke konstrukcím obrazu tohoto prostoru v očích naší veřejnosti kriticky. Bylo by dobře, aby si současná česká společnost v tomto směru zachovala v rámci pozitivního i negativního hodnocení historického obrazu Ruska či Sovětského svazu podobně kritický odstup i do budoucna.

⁵⁸ Srov. Ján Breznický, *Ako rozvíjať názornú agitáciu v ZČSSP*, Bratislava, SÚV ZČSSP, 1987, s. 63–74.

⁵⁹ Srov. Martin Malia, *Russia under western eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge, Belknap Press 2000.

Obr 1 – Titulní strany vybraných monografií ediční řady SSSR – monografie, za kterou stojí členové Společnosti pro hospodářské a kulturní styky se SSSR. Zajímavostí je například skutečnost, že na titulní straně monografie věnované sovětské literatuře je, ač popisek zní „Maxim Gorkij mezi dělníky“, slavný spisovatel na návštěvě v bolševské komuně NKVD pro převýchovu mladistvých delikventů, po jeho levici je tehdejší šéf NKVD Genrich Jagoda

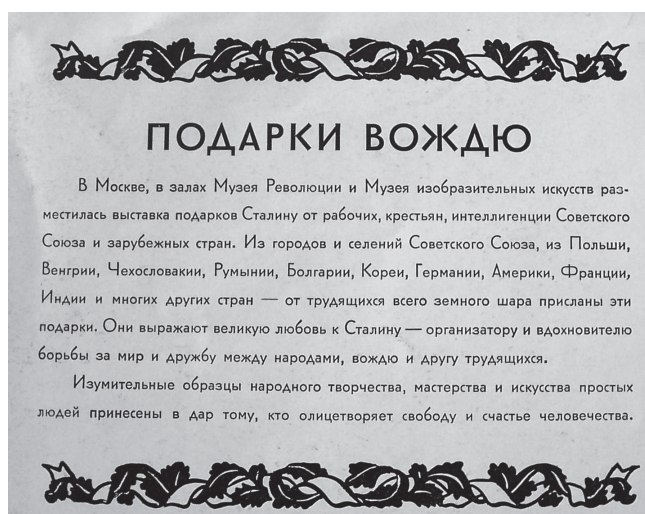
Obr 2 – Titulní strana původního vydání Fučíkovy reportážní knihy *V zemi, kde zítra již znamená včera*

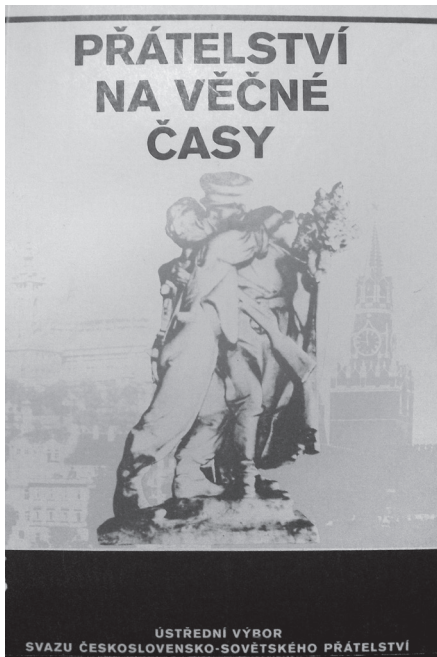
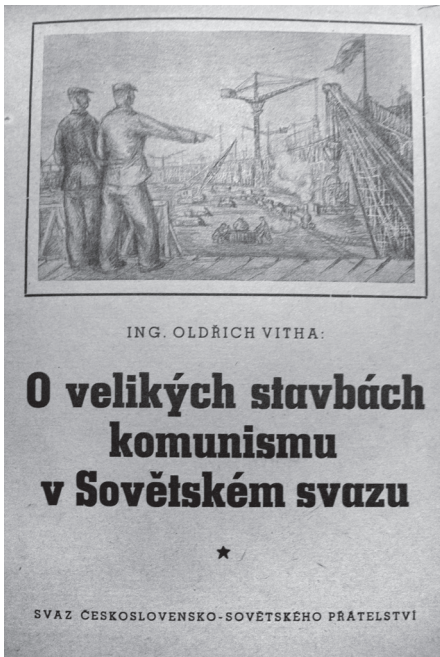
Obr 3 – Titulní strany tiskového orgánu SP SSSR *Svět Sovětů*

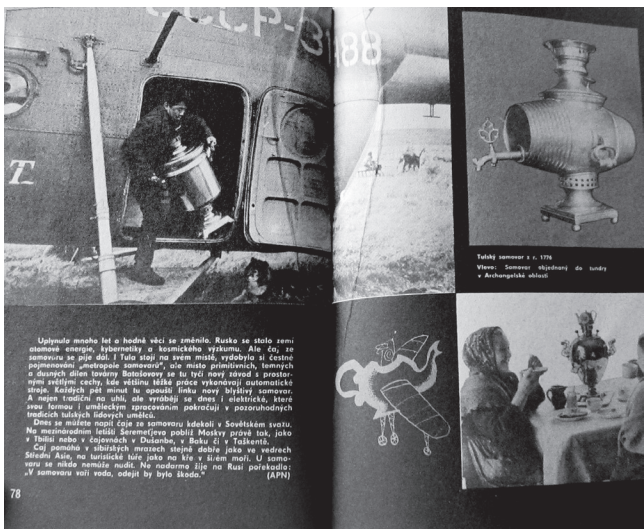
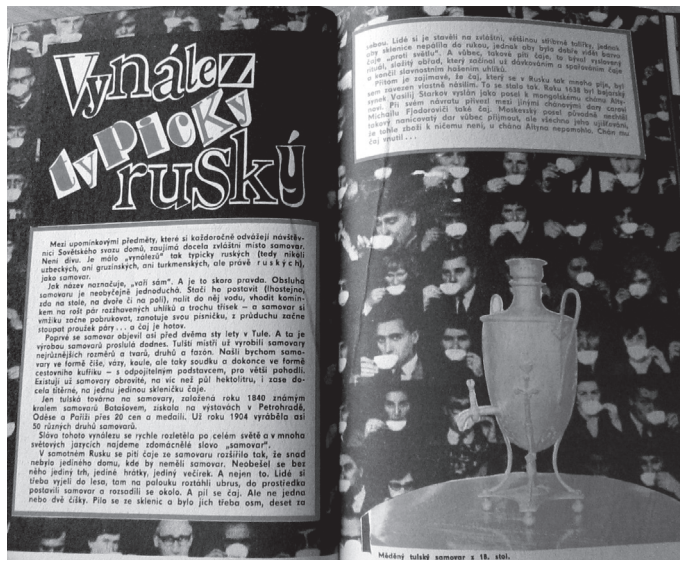
Obr 4 – Titulní strana publikace Nejdemokratičtější ústava světa a jedna z publikovaných propagandistických fotomontáží

Obr 5 – Dary J. V. Stalinovi od československého lidu k výročí jeho sedmdesátých narozenin, časopis SSSR na strojce, 1948

Obr 6 – Publikace z produkce SČSP

Obr 7 – Měsíčník Čtení o SSSR vydávaný SČSP